

PORTUGESE TOMATEN OF MIDDENEUROPESE CULTUUR. **Duitsland en Midden-Europa**

J. Eskes

Inleiding

Het had maar weinig gescheeld of Otto von Habsburg, zoon van de laatst gekroonde koning van Hongarije (tevens keizer van Oostenrijk), was kandidaat gesteld voor de Hongaarse presidentsverkiezingen in 1990. De 'Partij van Kleine Boeren' die voor de communistische machtsovername in 1947 de sterkste partij van het land vormde, zag in de europarlementariër voor de CSU kennelijk een goede kandidaat. De keizerszoon die zijn Hongaars staatsburgerschap nooit heeft opgegeven zou, zo werd aangenomen, moeiteloos de kandidaat van de Communistische Partij, Imre Pozsgai, kunnen verslaan. Maar de naam Habsburg zal volgend jaar niet prijken op de kieslijsten, Otto bedankte voor de eer.¹

De vreedzame revolutie van 1989 brengt dan nog geen Habsburgers terug in het zadel, de Oosteuropese monotonie maakt in steeds sneller tempo plaats voor de historische Middeneuropese veelkleurigheid. De naoorlogse ordening heeft afgedaan, de suksessen van de demonstranten in Oost-Berlijn en Praag en de volksofstand in Roemenië zijn er de bewijzen voor. Eisenhower's 'dominotheorie' is uiteindelijk uitgekomen, al vallen de stenen een andere richting uit dan de Amerikaanse president vreesde. De vraag is wat er nu gaat gebeuren in dit deel van Europa met zijn zwakke economieën, zijn geringe democratische ervaring, zijn maximum aan problemen en zijn historie vol nederlagen tegenover (te) grote burens? Wie alleen naar het verleden kijkt, kan nauwelijks geloven dat de geschiedenis dit keer vriendelijker zal omspringen met de volken tussen Duitsland en Rusland.

In het post-communistische Europa valt een sleutelrol toe aan de Duitsers. Door zijn geografische ligging, historische affiniteit en economische kracht heeft de Bondsrepubliek het meest bij de veranderingen te winnen. Veel Europeanen, in West en Oost, maken zich daarover zorgen. Toch lijkt die Duitse sleutelrol onafwendbaar nu het IJzeren Gordijn vanaf Hongaarse, Oostduitse en Tsjechoslowaakse zijde wordt opgetrokken. Hongarije schoolt zijn leerkrachten Russisch om tot leraren Duits, de taal van de ene historische overheerser maakt plaats voor die van de ander.

Bonn leidt Russische managers op in de hoop dat Gorbatsjov's elite Duits leert en de Duitse economie is het verst gevorderd bij het penetreren van de moeilijke, maar op lange termijn veelbelovende Oosteuropese markt.

Wat betekent 'Midden-Europa' voor dit "Oosterse grensvolk" (typering van Adenauer).² Gaan de (herenigde?) Duitsers het gat dat de Sovjet-Unie achterlaat vullen? Staat Europa een "D-Markzone van Reykjavik tot Moermansk" te wachten, ja de geboorte van een "Vierde Rijk"?³ Keren de Duitsers terug naar een oude middenpositie, 'Mitteleuropa' van waaruit zij nu eens met het Westen, dan weer met het Oosten in zee gaan? Dat zijn de vragen die in de Europese hoofdsteden aan de orde zijn, in die context moet de vraag naar het Middeneuropese karakter van de Duitsers gezien worden.

1. Discrediterend

Sinds Milan Kundera in 1984 zijn essay over Midden-Europa publiceerde is er een drukke discussie op gang gekomen, ook in de Bondsrepubliek. De Duitse deelname aan de Midden-Europa-discussie is echter omstreden. De Oostenrijker Emil Brix spreekt van een "fast bekenntnishaft Abgrenzung zwischen Deutschland und Mitteleuropa in den kleinen mitteleuropäischen Staaten." De Duitse geschiedenis is nu eenmaal wezenlijk bepaald door culturele, militaire en politieke expansie naar het Oosten. Dat is niet pas sinds Hitler of Friedrich Naumann⁴ het geval maar, beginnend met de middeleeuwse *Drang nach Osten*, al eeuwenlang. Daarom brengt Duitse belangstelling Midden-Europa in discrediet. Brix noemt nog meer argumenten voor de 'Grundverschiedenheit' van beide Midden-Europaconcepties. Gaat het in de Duitse geschiedenis om het zoeken naar eenheid, Midden-Europa draait juist om "(h)internationale Gemeinsamkeiten." Een derde argument klinkt West-Europeanen die het Duitse gewicht in de EG aan den lijve ondervinden bekend in de oren: Duitsland is te groot en economisch te sterk voor de "Träume der Schwachen, die positiv von der Finnlandisierung, ja sogar von der Austrifizierung sprechen." Duitse politiek is daarom, aldus Brix, noodzakelijkerwijs de antithese van Midden-Europa.⁵

Claudio Magris noemt dat de tegenstelling tussen Donau en Rijn. "De Donau is vaak omgeven door een anti-Duits halo, het is de rivier waar verschillende volken elkaar langs de oever ontmoeten en zich verder vermengen en niet, zoals de Rijn, een mythische behoeder van de zuiverheid van de stam." Maar er is ook "de totaal-Duitse ideologie die in de pluri-nationale Habsburg-monarchie een zijtak van de Teutoonse beschaving zag, een list of een werktuig van de rede bedoeld om Centraal-Oosteuropa te germaniseren."⁶ Gaat het te ver om in dit soort tegenstellingen een motief te zien voor de -aanvankelijk- eenzijdige opening van de Tsjechoslowaakse grenzen eind november? Praag opende de grenzen met Oostenrijk, maar hield voor de Bondsrepubliek het IJzeren Gordijn nog even op zijn plek.

Midden-Europa wordt in de Bondsrepubliek minder beleefd dan in

bijvoorbeeld Oostenrijk. Wie Oostenrijkse schrijvers over Midden-Europa leest kan zich niet aan de indruk onttrekken dat hier een kans gezocht wordt te ontsnappen aan het isolement en het provincialisme waarin Oostenrijk na 1918 verzeild is geraakt. Het Middeneuropese ideaal is de belofte voor Wenen opnieuw een metropool te zijn, de mogelijkheid "die Trägheit und Bequemlichkeit des Geistes" en de "insulären Existenz" van de Oostenrijkers te bestrijden. Midden-Europa als Oostenrijkse missie!⁷ Wat dat betreft gaan de Oostenrijkse wensen in vervulling. Bij de duizenden Hongaarse koopjesjagers zullen zich wel snel de Tsjechen voegen.

2. "Wij Duitsers zijn natuurlijk Middeneuropeaanen!"

Dat houdt niet in dat 'Midden-Europa' voor de Duitsers niets zou betekenen. Integendeel, de belangstelling voor de andere helft van Europa is door de politieke aardverschuivingen van de laatste jaren snel toegenomen. Voor een deel gaat het om gevoelens, reacties met de 'buik'. Miljoenen West Duitsers hebben nog persoonlijke banden met Oost-Europa, hetzij omdat ze er geboren zijn, hetzij omdat er nog familie woont. Niet alleen de boekhandels met planken vol boeken over de verloren *Ostgebiete* in Oost-Pruisen, Pommeren, Silezië, de Baltische staten of Sudetenland herinneren aan een (voorbij?) verleden waarin een *Deutsches Osten* bestond. De komst van honderdduizenden etnische Duitsers die sinds enkele jaren in een niet te stuiten stroom uit Roemenië, Rusland en Polen (r)emigreren naar het land dat hun voorvaders soms al in de middeleeuwen verlieten, helpt daarbij een handje.

Ook politici zijn niet ongevoelig voor dat sentiment. "Wir Deutschen sind natürlich Mitteleuropäer, und die Polen, die Tschechoslowaken und die Ungarn sind es auch", zei de Duitse minister van Buitenlandse Zaken Hans-Dietrich Genscher enkele jaren geleden. Zijn "Bewußtsein dessen was Mitteleuropa ist" wenste hij niet op te geven aan de "primitive Teilung Europas, als gäbe es nur Ost- und Westeuropa, als hätte Europa keine Mitte."⁸ De socialistische politicus Peter Glotz wilde bewust provoceren toen hij enkele jaren terug in een interview stelde: "Import van tomaten uit Portugal en olijven uit Griekenland mag niet belangrijker worden dan Middeneuropese cultuur en onze gemeenschappelijke geschiedenis."⁹ Een opvatting die de Zuideuropeaanen de komende jaren geld kan gaan kosten wanneer de Europese Gemeenschap (de BRD voorop) diep in de buidel gaat tasten voor Oost-Europa.

Hoe sterk die gevoelens van verbondenheid nu werkelijk zijn is moeilijk in te schatten. Tegenover de opvatting dat de Duitse "affiniteit historisch gezien veel meer in het Oosten ligt" staat de mening dat het Oosten en Midden van Europa juist volledig uit het zicht zijn geraakt.¹⁰ Voor een deel is de verbondenheid vermoedelijk ook regionaal bepaald. Beieren heeft eerder deel aan Midden-Europa dan Noordrijn-Westfalen, de oude Hanzesteden horen niet bij dat oude Midden, Dresden en Leipzig weer wel. Is het

toevallig dat de naoorlogse politiek van aansluiting bij het Westen werd gevoerd door Rijnlanders en Zuidduitsers, terwijl Berlijners, Saksers en Noordduitsers de *Ostpolitik* inzetten en doorvoerden? Volgens de sociaal-democraat en *Ostpolitiker* Peter Bender niet.¹¹ Zoals het ook niet toevallig zal zijn dat Glotz geboren is in het Sudetenland en Genscher in Halle, nu DDR.

3. Een Middeneuropese vluchtweg?

Maar Midden-Europa gaat niet alleen over gevoelens of historische terugblikken, het gaat wel degelijk ook om politiek. *Mitteleuropa* betekent, anders dan in Warschau, Praag of Boedapest, distantie tot het Westen. Is voor Polen, Tsjechen en Hongaren 'Midden-Europa' een geuzennaam tegen de overheersing door de Sovjet-Unie en een onderstreping van hun Europees karakter, de Duitsers worden herinnerd aan een tijd dat er een 'midden' was dat zich noch tot het Oosten, noch tot het Westen rekende. *Mitteleuropa* is daarom een levensgroot vraagteken bij de positie waarin Adenauer de Duitsers na de Tweede Wereldoorlog plaatste: met de rug naar het midden en geabsorbeerd door het Westen.

Zo'n vraagteken plaatste bijvoorbeeld president Richard von Weizsäcker tijdens de Kirchentag in 1986: "Die Bundesrepublik ist der Osten des Westens geworden, die DDR der Westen des Ostens. Trotz doppelter Randlage bleibt Deutschland aber von den Bedingungen seiner Lage in der Mitte Europas geprägt. Zwar ist die Mitte geteilt, aber sie bleibt Mitte."¹²

Woorden die volgens Peter Bender een ommekeer in het denken weerspiegelen, die niet alleen bij Von Weizsäcker zichtbaar is, maar ook bij politici als Peter Glotz, Alfred Dregger en Otto Schilly. Het maakt immers verschil "von wo man Europa sieht, vom Westen nach Osten hin oder von der Mitte nach beiden Seiten."¹³ En, benadrukt Bender, uit verschuivende inzichten ontstaat wellicht andere politiek.

Wat Bender als een hoopvolle ontwikkeling ziet, daarvan slaat anderen de schrik om het hart. Voor hen is het Duitse nadenken over Midden-Europa zo ongeveer een synoniem voor neutralisme, nationalisme en een nieuwe Duitse *Sonderweg*, kortom voor een vluchtweg uit de huidige Europese ordening. Dat heeft alles met het Duitse verleden te maken.

4. Het probleem van de ligging in het midden

Elke Duitse regering sinds de eenwording van 1871 heeft een zorgvuldige afweging moeten maken van de verhouding tussen *Ost-* en *Westpolitik*. In de ligging in het Europese midden zag Bismarck al een probleem. In 1882 schreef de kanselier dat: "Millionen Bajonette ihre polare Richtung doch im ganzen in der Hauptsache nach dem Zentrum Europas haben, das wir im Zentrum Europas stehen und schon infolge unserer geografischen Lage, außerdem infolge der ganzen europäischen Geschichte den Koalitionen

anderer Machte vorzugsweise ausgesetzt sind."¹⁴ Bismarck bestreed dat gevaar door een politiek van machts-evenwicht en dekte zich middels geheime verdragen tegen elke eventualiteit in. Dat maakte het land voor de andere Europese mogendheden onberekenbaar. Het Rijk kon immers nu eens in het westen, dan weer in het oosten naar veiligheid zoeken.

Het dilemma tussen *Ost-* en *Westpolitik* zou, naar Bismarck al voorspelde, tot de standaardproblemen van elke Duitse regering gaan behoren. In het Interbellum maakte Berlijn van deze nood een deugd door Oost en West bij verschillende gelegenheden tegen elkaar uit te spelen. Rapallo en het Molotov-Ribbentrop-pakt zijn er de bekendste voorbeelden van.¹⁵ Aan dit *Schaukeln* tussen Oost en West moest na de oorlog een einde komen. De Navo, aldus de eerste secretaris-generaal, Lord Ismay, had ten doel "to keep the Russians out, the Americans in and the Germans down."¹⁶ Onder Westerse curatele mochten de Duitsers een staat opbouwen, maar het oversteken naar het andere kamp bleef een potentiële mogelijkheid die de Westerse alliantie van tijd tot tijd uit de slaap hield.

In de kern gaat het in de Duitse discussie over Midden-Europa dan ook over de rol en plaats van de Duitsers in Europa. Adenauer maakte van Duitsland een Westerse staat, gebaseerd op een succesvolle nabootsing van de *American way of life* en een stevige portie anti-communisme. Zijn Bondsrepubliek stond met de rug naar Oost- en Midden-Europa en negeerde en verketterde diegenen die herstel wilden van de oude middenpositie. Adenauer wenste geen politieke prijs te betalen voor hereniging, alleen een vergroting van de Bondsrepubliek kwam in aanmerking. Pas Willy Brandt herstelde door middel van zijn *Ostpolitik* aan het begin van de jaren zeventig de banden met Oost-Europa, waardoor het land iets van zijn middelaars- en middenfunctie herkreeg.

Het voortduren van de Oost-West-tegenstelling maakte een herziening van Adenauer's erfenis -de exclusieve oriëntatie op het Westen- tot dusverre onmogelijk. Maar inmiddels is de Berlijnse muur gevallen, is Duitse eenheid geen werkelijkheidsvreemd visioen meer en ondergaat de naoorlogse ordening een ingrijpende revisie. De verhouding tussen *Ost-* en *Westpolitik* staat dan ook weer volop in de belangstelling.

5. Onbetrouwbare Duitsers?

Het Oostblok desintegreert en hereniging van beide Duitslanden lijkt elke dag dichterbij te komen. Wat betekent dat voor Duitslands plaats in Europa? Zijn de verzekeringen van Kohl en Genscher, Brandt en Vogel dat de Bondsrepubliek deel blijft uitmaken van de Navo en EG betrouwbaar? Is er een Middeneuropese vluchtweg voorstelbaar uit de verplichtingen in de Navo die steeds meer Duitsers de keel uithangen en de Europese Gemeenschap die de fantasie niet prikkelt? Er gaan nogal wat stemmen op dat zo'n ontwikkeling voor de deur staat. Een kleine greep daaruit:

Al in 1983 schreef Brands dat Adenauers breuk met het verleden toch niet zo definitief was als gedacht. "Bonn is enige graden naar Centraal-Europa opgeschoven" vond Brands, de Duitsers nemen weer hun traditionele

middenpositie in.¹⁷ Anderen menen dat de Duitsers de steven zelfs 180 graden zullen wenden. Brinks bijvoorbeeld ontwaart "nationalistische tendenzen en ressentimenten die vooral een anti-Amerikaans karakter hebben" in een land dat nog steeds een "chronisch en structureel gebrek aan democratische tradities" heeft. "Historisch gezien ligt haar affiniteit veel meer in het Oosten" stelt Brinks, die voorts in herstel van wat hij een "Grootduits rijk" noemt een bedreiging van de Europese vrede ziet.¹⁸ Die achterdocht is wijdverspreid en populair. De Franse zakenman Alain Minc schreef een bestseller met zijn waarschuwing voor een Westduits afglijden naar *Mittleuropa*.¹⁹ De Amerikanen waarschuwden zelfs voor een 'Vierde Rijk'. Onder de kop *Drang naar macht in het Oosten* schreef *New York Times*-columnist A.M. Rosenthal: "De Bondsrepubliek, nu al de economische leidende macht van West-Europa, wil Gorbatsjov's politiek van openheid gebruiken om economisch en politiek de leiding ook in Oost- en Midden-Europa over te nemen. Duits geld en Duitse technologie zullen in de Sovjet-Unie worden geïnvesteerd en leiden tot een economisch en politiek bondgenootschap tussen beide landen. De kloof tussen Bonn en Oost-Berlijn wordt gesloten; beide Duitse helften eisen hereniging; beide kunnen zich op eigen kracht en ondersteuning door de Sovjet-Unie beroepen (...) De nieuw gevormde macht zouden de Duitsers vervolgens ook tegen het Westen kunnen uitspelen."²⁰

Ook in de Bondsrepubliek zelf is er twijfel. In zijn boek *Unser neuer Größenwahn* en in interviews laat de Westduitse historicus Arnulf Baring weinig heel van het heersende politieke klimaat in zijn land. Volgens Baring hebben de Duitsers geen "werkelijk democratische inborst" en is de Bondsrepubliek "niet meer dan een overgangsfase van de ene periode van grootheidswaan naar de andere." De na de oorlog geboren Duitsers zouden weer "onbeheerst, overmoedig, en onberekenbaar" zijn.²¹ Gevolg: Adenauers erfenis, het bondgenootschap met de VS, staat op het spel. "Wir haben einen verbreiteten Stimmungsumschwung im Lande. Eine stille Emigration aus dem atlantischen Lager ist zu beobachten, eine innere Neutralisierung bei Aufrechterhaltung der formalen Westbindungen. Entsprechend schwindet der amerikanische Einfluß."²² Volkomen ten onrechte menen de Duitsers dat de VS toch wel, uit welbegrepen eigenbelang, voor Europa zullen opkomen. Baring vreest een scheiding der wegen, die de VS gemakkelijk zullen overleven, maar die voor de Duitsers fatale gevolgen kan hebben. Hoe reëel is nu deze vrees?

Om met het laatst genoemde criterium te beginnen; op een aantal punten is Baring zeker overtuigend. Er is in de Duitse publieke opinie sprake van een reactie op de in de verleden gespeelde rol van *Musterknabe*. In zoverre is de verkettering van de VS -waarvan minder sprake is dan onder de vorige president- het spiegelbeeld van de vroegere bewieroking. Er is ook een duidelijke trend de eigen belangen voorop te zetten en beslissingen over eigen huis en aard in eigen hand te (willen) houden. Baring toont dat aan met bladzijdelange citaten. Maar is dat verontrustend en, naar Baring en anderen beweren, een blijk van grootheidswaan?

Baring ziet die waan in de poging een *Ostorientierung* te voltrekken die even intensief is als de samenwerking met en oriëntatie op het Westen. Dat is volgens Baring onmogelijk en schadelijk voor het Amerikaanse fundament waarop de Bondsrepubliek, of het land dat nu wil of niet, rust. Ondanks die uitleg heeft de term meer provocatieve dan descriptieve waarde. 'Grootheidswaan' verwijst nu eenmaal naar het agressieve en imperialistische Duitsland dat tot twee keer toe willens en wetens Europa in een oorlog stortte. Zo'n Duitsland bestaat momenteel niet, is zelfs ondenkbaar geworden. Daar zijn sterke aanwijzingen voor. Alleen al de machtsverhoudingen in de wereld maken die vrees tot een anachronisme.²³ Zelfs een herenigd Duitsland is geen partij voor bijvoorbeeld de VS of de Sovjet-Unie. Ook de vergrijzing van de Duitse bevolking maakt een 'Vierde Rijk' uiterst onwaarschijnlijk. Baring mag ook verweten worden geen serieuze analyse te maken van de Sovjet-Unie. Zijn benadering is te statisch, het Oost-West conflict kan kennelijk per definitie niet voorbij gaan. Die 'waarheid als een koe' is inmiddels door de ontwikkelingen achterhaald. Baring doet te veel of de situatie sinds Adenauer niet veranderd is. En dat is ze natuurlijk in alle opzichten wel.

Slot. Duitsland als brug

De Europese deling is voorbij en steeds sneller komt het oude Midden-Europa tevoorschijn. Dat is een bevrijding, maar er keren ook oude minpunten terug: verdeeldheid en gebrek aan samenwerking. Midden-Europa was te zwak om zich staande te houden tegen zijn machtige buurlanden en is dat nog steeds. Perioden van Duitse en Russische invloed wisselen elkaar af.

Herstel van de Duitse middenpositie is onontkoombaar. Duitsland ligt nu eenmaal waar het ligt. Aan die Duitse rol koesteren de Europeanen weinig goede herinneringen. Toch hoeft de geschiedenis niet in herhalingen te vallen. Daarvoor is Duitsland niet alleen niet sterk genoeg, maar daarvoor ontbreekt ook de wil. *Lebensraum*-filosofieën doen het niet goed meer in het huidige Duitsland.

In dat nieuwe, ongedeelde Europa zal Duitsland een brugfunctie vervullen krachtens zijn economische potentie, geografische ligging, maar ook omdat het die positie ambieert. Helmut Schmidt schreef: "Al eeuwen fungeren wij, ook al waren wij ons dat niet altijd bewust, als brug tussen het wel degelijk ook Aziatisch beïnvloede Rusland en Europa, net als de Duitstalige Oostenrijkers dat doen voor de Hongaren en de Balkanvolken.(...) Het is noodzakelijk die bruggen te vernieuwen en weer 'draagkrachtig' te maken. (...) De Duitsers kunnen voor wederzijds begrip zorgen. Dat hebben ze vaak genoeg gedaan in de geschiedenis."²⁴ Kan 'die brugfunctie worden gecombineerd met de integratie in het Westen? Zijn *Ost-* en *Westpolitik* verenigbaar? Bovenstaand pleidooi komt van een politicus die in zijn politiek leven voortdurend de banden met het Westen, met zijn waarden en zijn politieke instellingen heeft verdedigd. Nu Oost-

Europa plaats maakt voor Midden-Europa en de Koude Oorlog voor samenwerking en het uitzicht op vergaande ontwapeningsverdragen (Malta), is er geen alternatief. De eenzijdig op de VS gefixeerde Bondsrepubliek van de jaren vijftig, waar Baring zo naar terug verlangt, was een historisch fenomeen dat voorbij is en dat bovendien gekoppeld was aan de Europese tweedeling en de Koude Oorlog. De Bondsrepubliek is terug in de oude middenpositie, die niet zonder risico's is, maar absoluut niet uit hoeft te lopen op een debacle. Dat de herstelde middenpositie ook gevolgen zou hebben voor het democratisch gehalte van de Duitsers is uiterst twijfelachtig in een tijd waarin overal het failliet van samenlevingen zichtbaar wordt, die tegenspraak noch strijd van ideeën toestaan. In dat opzicht zijn Baring en ook Brinks met hun kritiek weinig overtuigend.

Niettemin doet de verhouding tussen de Bondsrepubliek (en zeker een herenigd Duitsland) en de andere landen in Midden-Europa denken aan de reus en de zeven dwergen. Die dwergen zouden er goed aan doen zich te organiseren. Plannen daarvoor zijn er genoeg.²⁵ Een Oost- of Middeneuropese confederatie, een Donaufederatie of welke vorm van intensieve samenwerking dan ook, zou de positie van de kleintjes tussen Rusland en Duitsland versterken. Niet alleen historische argumenten pleiten daarvoor, er zijn genoeg economische redenen te bedenken om een gezamenlijk of gecoördineerd optreden te verkiezen boven een afzonderlijk.

Misschien dat Otto von Habsburg in zo'n Midden-Europa nog een mooie rol kan spelen.

Noten

1. C.G. Stroh, 'Präsident Otto von Habsburg', *Die Welt* 6/10/1989.
2. A. Baring, *Im Anfang war Adenauer: Die Entstehung der Kanzlerdemokratie* (München 1982).
3. 'Viertes Reich', *Der Spiegel* 21, 1989.
4. F. Naumann, *Mitteleuropa* (Berlijn 1915).
5. E. Brix, 'Deutschland und Mitteleuropa', rede gehouden in Krakow tijdens seminar *Central Europe - Illusion or opportunity* (1989).
6. C. Magris, *Donau: Een ontdekkingsreis door de beschaving van Midden-Europa en de crisis van onze tijd* (Amsterdam 1988) 23.
7. E. Busek en E. Brix, *Project Mitteleuropa* (Wenen 1986).
8. Geciteerd uit *Deutsches Allgemeines Sonntagsblatt* 51/52, 1985 in J. Marti 'Mitteleuropa, der nächste Bewusstseinschritt', *Goetheanum* 48, 23/11/1986.
9. Geciteerd uit *de Volkskrant*, 28/8/1986, "Praag, Warschau en Boedapest zijn Europees"- SPD-secretaris Glotz over zijn middeneuropese gedachte'.
10. J.H. Brinks, 'Gorbatsjov en het gevaar van München in onze tijd' *NRC-Handelsblad* 29/6/1989. Daarentegen: K. Schlögel, *Die Mitte liegt östwärts. Die Deutschen, der verlorene Osten und*

Mitteleuropa (Berlijn 1986).

11. P. Bender, 'Mitteleuropa - Mode, Model oder Motiv?' *Neue Gesellschaft* 4, april 1987.
12. Geciteerd door Bender, zie noot 11.
13. Ibidem.
14. S. Haffner, *Von Bismarck zu Hitler. Ein Rückblick* (München 1989) 61.
15. S. Haffner, *Der Teuffelspakt: Die Deutsch-Russische Beziehungen vom Ersten zum Zweiten Weltkrieg* (Zürich 1988).
16. Geciteerd door T. Sommer 'Aus dem Bollwerk der Zukunft', *Die Zeit* 23, 2/6/1989.
17. M. Brands, *Denkend aan Duitsland* (Den Haag 1983).
18. J.H. Brinks, 'Gorbatsjov' en 'Fantasieën over Anschluss uit den boze' *NRC* 14/7/1989.
19. A. Minc, *La grande illusion* (z.p. 1989). Zie ook 'West-Duitsland heeft de sleutel van Europa's toekomst' *NRC-Handelsblad* 6/4/1989.
20. A.M. Rosenthal, 'Drang nach Macht im Osten: die Wahrheit über die Deutschen Hintergedanken muß auf dem Tisch', *Die Zeit* 20, 12/5/1989.
21. Interview met Mark Blaisse, *NRC* 25/3/1989.
22. A. Baring, *Unser neuer Größenwahn: Deutschland zwischen Ost und West* (Stuttgart 1989) 61.
23. P. Kennedy, *The rise and fall of the great powers: economic change and military conflict from 1500 to 2000* (Londen 1988) 616.
24. H. Schmidt, *Mensen en mogendheden* (Amsterdam 1988) 23-24.
25. Recentelijk: F. Lewis, 'Oost-Europa op weg naar het verleden' *Volkskrant* 4/11/1989 en 'Een nieuwe landkaart voor Europa' ibidem 3/10/1989. Over de voorgeschiedenis van confederatievoorstellen schreef G. Dalos, 'Die Befreiung der Sovjet-Union von ihren Satelliten: Entwurf einer mitteleuropäischen Konföderation' in: *Die andere Hälfte Europas. Kursbuch* 81 (z.p. 1985).

S.Schama
Overvloed en Onbehagen 39,90

S.Schama
Patriotten en Bevrijders 49,50

S.Schama
Burgers 75,00

V.Havel
Poging om in waarheid te leven 17,50

P.Hofmann
The Viennese 30,30

C.Ramsmayr
Im blinden winkel;
nachrichten aus mitteleuropa 22,05

H.Renner
Tsjechoslowakije na 1945 34,50

C.Schorske
Wenen in het Fin de Siècle 59,50

BOEKHANDEL
Scholten

BOEKVERKOPERS AAN DE
GROTE MARKT SINDS 1841

Postbus 1, 9700 AA - Grote Markt 43-44,
9711 LW Groningen Tel. 050 - 139788,
Fax 050 - 138249